

A Cselekvés Iskolája

PÉDAGÓGIAI FOLYÓIRAT

Kiadja az állami polgári iskolai tanárképző főiskola gyakorló iskolájának
tanári testülete

Felölős szerkesztő KRATOFIL DEZSŐ

Megjelenik évenként 5 kettős számban. Előfizetési díj egy évre 12 pengő.
Szerkesztőség és kiadóhivatal: Szeged, Boldogasszony-sugárút 8. szám.

Nevelés és gyakorlati lélektan.

(Tizenhatodik közlemény)

Az érzelmek nevelése. A dac pedagógiája.

Watson, (v. ö. Psychology from the Standpoint of a Behaviorist, 3. kiad. 228. kk. II.), kinek nagy érdemei ismeretesek az érzelmi élet legkorábbi megnyilvánulásainak kísérleti kutatásában, három oly indulatot talált már a csecsemőnél is, amelyeknek alapja velünk született; ezek: a félelem, a harag és a szeretet („love”: e szó egyszerre szeretetet is jelent, meg szerelmet is, mint a német „Liebe”). Előző közleményünk a félelem kérdésével foglalkozott. Jelen fejtegetéseinkben a második nagy indulatformát vesszük szemügyre és megvizsgáljuk: miben áll a harag, mint lélektani jelenség, melyek a típusai és megjelenési alakjai és mi a teendő a harag indulatával szemben a jellemneveléssel kapcsolatban?

a) Lássuk a harag „tisztá” eseteinek tipikus mozzanatait és összetevőit! — Minden érzés és indulatnyilvánulás valamely *tendenciánkhoz*, vagy esetleg több tendenciának működéséhez van kötve; így tehát, mikor érzelmekről és indulatokról beszélünk, továbbá ezek neveléséről, akkor a tendenciák szerepét figyelmen kívül hagyni nem lehet. Kérdés, milyen tendenciánk tevékeny akkor, mikor a harag indulata elragad bennünket? Mac Dougall (The Energies of Men. 3. kiad. 1935. 98. l.) előszámlálva az emberi személyiség alap-tendenciáit, a 10. helyen szól a „haraghajlamról” (anger propensity), amelynek működése abban áll, hogy törekszik erőszakosan megsemmisíteni minden akadályt, amely bármelyik tendenciánk, vágyunk szabad érvényesülése elé tornyosul. A harag tehát mintegy „mellékterméke” valamely törekvésünknek, vágyunknak, amely nem tud céljához érni az elébe álló akadály miatt. Ha egy nekünk fontos és kedves törekvésünk általában „nem sikerül”: ez a

sikertelenség önmagában még nem idéz elő haragot, hanem csupán nemtetést, lehangoltságot, bánatot; ahhoz, hogy a harag vihara feltámadjon bennünk, *ellenállást, akadályt* kell tapasztalnunk, és a harag épen erre az ellenálló személyre, vagy tárgyra vonatkozik és annak megsemmisítésére. Már a csecsemőnél tapasztalták, hogy pl. mozgásainak egyszerű gátlása harag, vagy düh-kitörést idéz elő (ha megfogjuk a kezét, vagy fejét, úgy, hogy ne mozdulhasson). Itt a mozgási vágynak és törekvésnek akadályozása váltja ki a harag jelenségeit. Általában arra a kérdésre: *melyek a harag előidéző okai?* — így felelhetünk: oly akadályok, amelyekben, vagy amelyek mögött valamely más személyiséget érzünk és főképen ennek a más személyiségnek a *rosszakarátát* (támadását) velünk szemben. A haragvó ember tör-zúz, a tárgyakat is megsemmisíti, és velük szemben mintegy *primitív viselkedésformát* tanusít: az élettelen tárgyakkal is mint „rosszindulatú személyekkel“ bánik. Ez a kezdetleges „megszemélyesítés“ az embernél hely ad ugyan a tárgyak és személyek közötti különbségtevésnek, de csak elméleti síkon: a harag állapotában a tárgyakat is „emberi“ vonásokkal ruházzuk fel, amire épen a nyelv a legjobb tanu: a tárgy, amelyet készítünk, nem „akar“ sikerlőni, földhözvágjuk, összetörjük, stb. (Az indulatok általában mélyen leszállítják viselkedésünk színvonalát.) — Sokszor elegendő valamely rosszindulatúnak és támadónak érzett, vagy feltételezett személyiségnek *egyszerű jelenléte* is és máris ingerültekké válunk, vagy haragra lobbanunk. Legklasszikusabb eset azonban az *egyenes támadás* esete: egy sértés, mely bennünket ér, egy támadás, amely javainktól akar megfosztani, vagy bármely tendenciánk szabad játékát közvetlenül és erőszakosan megakadályozni törekszik: bennünk haragot, vagy ennek magasabb fokát: a dührohamot idézi elő.

b) A harag „tisztá“ esetét legjobban azokkal a *fiziológiai jelenségekkel* lehet jellemezni, amelyek a harag-, vagy düh-kitörést kísérik. Anélkül, hogy e helyen állást foglalnánk a híres *James—Lange*-féle elmélet kérdésében (ez az elmélet a harag indulatát *azonosítja* a testi elváltozásokkal), megállapíthatjuk, hogy ezek a kísérő jelek oly jellegzetesek, hogy mindenki ezekről ismer rá a bennünk, vagy másokban lejátszódó indulatra. Ujabbán *Cannon* foglalta össze ezeket a következőkben (V. ö. *W. B. Cannon: Bodily Changes in Pain, Hunger, Fear and Rage. New-York. 1915.*): a szív gyorsabban ver, a vér a haragvó „arcába szökik“, vagy elsápad az illető, a vörös vörsejtek száma megnövekedik, a tüdő mélyebb lélekzetet vesz, az orrlyukak kitágulnak, a máj cukorkiválasztása megnövekedik, hasonlóképen gyarapodik az adrenalin is, melynek az izomzatra van erőfeszítő és élénkítő hatása. A haragnak ezek a kísérő jelenségei általában azt a célt szolgálják, hogy a szervezetet a harcra és támadásra alkalmassá tegyék. A harag, a maga tisztá és egyszerű mivoltában a „harci ösztönnel“ hozható leginkább kapcsolatba.

c) A harag indulata, mint láttuk, elsősorban az „agresszív“, „támadó“ tendenciákkal van legszorosabb kapcsolatban. A tendencia és vágy közvetlen célja a haragban: az ellenállásnak, („a rosszindulatú és támadó személynek“) megsemmisítése. Az ilyen tendencia azonban *tárgya* szerint sokféle változatot mutathat fel, aszerint, mily alakot ölt a „megsemmisítés“ célzata. Hasonlóképen széles skálája van maguknak az indulatoknak, melyek az egyes megsemmisítő törekvésekhez kapcsolódnak, annál is inkább, mert az

indulatok ritkán mutatkoznak egyedül és kizárólagos („tiszta“) alakjukban, rendszerint más érzésekkel és indulatokkal is kapcsolódnak, elsősorban a kellemes-kellemetlen érzésekkel. Innen van a „harag“ körébe tartozó érzésvilág nagy változatosága. Így beszélhetünk a haragnál „eszmei“ és „ál-, vagy képletes“ megsemmisítésről is a „valódi“ megsemmisítésen kívül; a gúny, az ironia, mások nevetségessé tétele és kinevetése ilyen „nem-valódi“ megsemmisítést céloznak: (A mások fogyatkozásain való nevetést *Mac Dougall külön* tendenciára vezeti vissza.) A haragnak különös esetei még: a dac, duzzogás és makacsság, az (erkölcsi) felháborodás, az ellenszenv és gyűlölet. A haragnak ezen változatai közül e helyen csak néhányat lehet részletesebben elemeznünk. E célból azokat az indulatokat vizsgáljuk itt különösebben, amelyek a *gyermek- és ifjúkorban* jellegzetesen előfordulnak és azért a jellemnevelésben fontossággal bírnak. — A *dac, duzzogás, makacsság és önfejlőség* jelenségei, mint ismeretes, két ízben jutnak a gyermek lelki fejlődése során előtérbe, s ezért két „dackorszakról“ szoktunk a gyermeklélektanban szólni. A dac jelenségeiről s az ezeknek mélyén rejlő lélektani rúgóknak lélektani-nevelői kezeléséről a legkimerítőbb tanulmányt *H. Winklernek* köszönjük (*Der Trotz. Sein Wesen und seine Behandlung. München, 1929. Bő könyvszettel. L. még Decroly: L'évolution affective chez l'Enfant. 1927. — P. Bovet: L'instinct combattif. — Adler művei is nagyfontosságúak.*) *Winkler* a dac helyes lélektani meghatározását a következő jellegzetességekben adja (36. l.): „a dac egy énnnek negatív visszahatása egy más énnnek olyan kísérleteire, melyeknek célja az énnre való hatás.“ Ez a meghatározása megengedi a dac lelkiállapotának közelebbi elemzését. A haraggal és az agresszív törekvéssel rokon a dacban a saját énnnek a másik én fenyegetésével szembeálló, önvédelmi, önérvényesítés állásfoglalása. *Winkler* szerint is van a dacban egy „eredetileg jogos elem“, az „önállóság“ mozzanata. Közös továbbá mind a két indulat szerkezetében az észszerű alkalmazkodás hiánya: a dacos gyermek pl. megközelíthetetlen az észszerű nevelői ráhatások számára. Ez az alkalmazkodáshiány azonban épen a dac alapmozzanatából, az önvédelmi ellenszegülésből ered s így gondosan el kell választani más hasonló jelenségektől; erre különösen a nevelés szempontja figyelmeztet bennünket. Ily hasonló és mégsem a dac körébe eső lelki jelenségek: a passzivitás, a közöny, a nehézkesség, a „lassú felfogás“, az engedelmességre való törekvés és jóakarát mellett is lehetséges lelki elégtelenség (insufficiencia), a félelem okozta lelki bénultság és gátlás, stb. Viszont hozzátartoznak a dachoz az aktív és passzív „ellenállásnak“ különböző árnyalatai. Ilyenek: a (többé-kevésbé merev és kitartó) *elzárkózás*, vak „nem akarás“, mellyel a támadó másik személy ellen úgy védekezünk, hogy távolságot teremtünk közte és magunk között, és nem engedjük bensőnkbe hatolni a tőle eredő hatásokat és követelményeket, de bensőnkben szilárdan kitartunk a saját akaratunk és álláspontunk mellett; ez az állásfoglalás szinte indulattól mentesnek látszik, valójában azonban az önvédő és támadó tendencia ingereltetéséről van itt is szó és az indulat lappangó állapotban „rejtve“ marad. Az elzárkózásnak ez a módja gyakran megtévesztheti a külső szemlélőt és arra a hitre vezetheti, mintha a dacoló egyén belenyugodott volna a másik fél akaratába, pedig a valóságban csak annál merevebben ragaszkodik saját

elszánt akaratához. Innen azonban egyenes út vezet az álviselkedésekhez, a megtévesztő képmutatásokhoz is, minő az ál-szeretet és az ál-engedelmesség. — Ha az indulatok, — a haragnak e sajátos változatai — a dacoló személyiségben határozottabb kifejezésre is jutnak, akkor látjuk megjelenni a *tagadólagos értékítéletet*: a szembenálló személyiséget, vagy annak követelményeit értéktelennek, rossznak, károsnak, stb. ítéljük, ellenük állást foglalunk, több-kevesebb rosszaló, bosszankodó, nem-tetszést kifejező, vagy egyenesen haragvó, gyűlölő, bosszúálló indulatokkal. Ezek az értékítéletek és indulatok, *Winkler* találó elnevezése szerint mintegy „szűrőkészülék” alkotnak, mely csak a dacnak megfelelő benyomásokat és értelmezéseket bocsátja éniük elé és így a környező valóság képét teljesen eltorzítja: mindennek a haragvó személyiségnek alapindulata szerint van csak számára jelentősége, ami teljesen hamis lelki optikát s végül lelki válságot eredményez, sőt a legsajátságosabb perverziókra vezethet, aminők pl., hogy valaminek az akarása hirtelen nem-akarássá változik át, a mozgás és cselekvés megáll, a maradás meneküléssé, a szeretet gyűlöletté válik és a „szeszélyesség” benyomását adja a külső szemlélőnek (v. ö. *Ch. Büchler*: *Kindheit und Jugend*), stb. Jellemezheti a dacoló személyiséget az *ellenmondás szelleme is*, mely amaz értékítéleteknek folytonos tagadásban álló megnyilatkozása. (A dacadialektika.) A dac lelkiállapotában az ember kész minden következményt vállalni, ha nem is megfontoltan, de ez az állásfoglalás mindenestre benne rejlik a dac lelki dinamikájában. A dacnak és haragnak közös jellegzetessége végül az is, hogy a szembenálló személyben (pl. a nevelőben) hasonló lelkiállapotot idéz elő, mintegy hasonló „áramot indukál” benne. Épen ezért nagyon fontos, hogy a nevelő a dacos gyermekkel, növendékkel szemben megtudja-e őrizni nyugalmát és felsőbbiségét. — A fent elősorolt tulajdonságok és jellegzetességek mind megtalálhatók a *valódi dacolás* lelki jelenségében. Óvatosan el kell azonban ettől választanunk a dac *legelső* jelentkezését, ahol szintén megtaláljuk ugyan a fentebbi jellegzetességek egy részét, de amelyet mégis más szempontból kell elbírálnunk. Ez a szempont arra figyelmeztet bennünket, hogy az első igazi dacos viselkedésnek igazi oka és eredete abban van, hogy a gyermek valódi *akarata* ekkor érik meg és ekkor jelentkezik első ízben. Márpedig minden lelki tevékenység, amely *első ízben* jelentkezik és lép be lelki életünk dinamikus mezejébe, *korlátlanul, túlozva* tevékenykedik és korlátozásokat nem ismerve, fejt ki összes energiáit. Minden, ami „első” az emberi életben, nélküli a tapasztalásnak, a kísérletezésnek, az összeköztetéseknek és korlátozásoknak mérséklő hatását. Ez a sajátosság a dac első megnyilvánulásában is megvan és ezt nevezi *Winkler* (36. l.) a dacban rejlő „igazi elemnek”. Ennek az elemnek a figyelembevétele azért oly fontos, mert nélküle nevelői eljárásunkban lényeges halfogásokat követhetünk el. Viszont nem menthetjük fel magunkat a nevelés és helyreigazítás bölcsesége alól ebben az esetben sem, mert az első akarásmegnyilvánulást a zürzavaros és kiegyensúlyozatlan lelkiállapotok oly csoportja kíséri, amelyek a természetes fejlődéssel velejárnak ugyan, de rendkívül fontos következményeket vonnak maguk után. Ezek: az első nemi (tudatalatti) érdeklődés és kíváncsiság, nagy gyengédség-szükséglet, mozgásos nyugtalanság, az eddigi szoktatás eredményének (a gyermeki engedelmességnek és önuralomnak) felbom-

lása, az eddigi biztonságérzés elvesztése, szeszélyesség és izgalom, melyeknek súlya alatt a gyermek maga is szenved. —

A *dacos viselkedés kezdetei* egészen a csecsemőkorba nyúlnak vissza és kezdetben felismerhetetlenül egybefolynak a haragos kitörés jeleivel. A 4-ik hét végén a gyermek sírásában a gyakorlott környezet (anya és ápolónők) már könnyen észreveszik a haragos, vagy dacos mellékszöngét. A megfigyelők szerint a 2. hónapos kortól kezdve „dacos” indulátkitörésekre vezet a gyermeknél az a körülmény, ha „nem teljesítik kívánságait”. *Scupin* híres leírása megemlíti a dühkitörések sajátos dacos jellegzetességeit is; ezek: a sírás sajátos, száraz, reszelő hangjai, a lélekzet akadozása, az arc vöröskék lesz, a száj szélei lehúzódnak, a gyermek „fulladozik” a görcsös erőfeszítéstől; 11 hónapos korában a gyermek már ütő-verb-karmoló-harapó kis lényvé válik, nem teljesíti a szokott „dresszúra-mozdulatokat”, (evés, excrementatio) s később egy sereg „gyermekhibával”, vagy „kitérően” (elfordulással) válaszol (újjszopás); mindezek a dac első jelentkezésének jelei. Ezeknek a szimptomáknak s az alapjuk gyanánt feltehető diszpozícióknak az a veszélyük van, hogy átmennek a gyermek fejlettebb korába is; éppen ezért szólnunk kell róluk. Jóllehet a *valódi* dac korszaka csak később, a 3 éves korban áll be. Ezt azonban már 1 éves korban megelőzi a gyermeknek első kis „személyiségge” válása és bizonyos határozott „akarata”, dacos arc- és tagjátékkal kapcsolatosan, ha a gyermek valamit határozottan megkíván és a megtagadással, tiltással szemben is kitart (*M. Buchner: Die Entwicklung der Gemütsbewegungen im: 1. Lebensjahr. Zetitschr. für Kinderforschung, 14. évf. 166. kk. 11.*): Különös hatása van a gyermek egész kialakuló egyéniségére, de dacos magatartására is, a belső fejlődés feszítő tényezői mellett, az őt környező *miliónak* és *bánásmódnak* is. Túlzott gondozás és kísérletezés, különösen az egyke-gyermekkel, az iker-testvér jelenléte (verseny és a kezdetleges önértet kielégítésének vágya) dacosságokra, a daccal kicsikarható eredmények várására vezethetnek, de erre vezetnek a különböző „provokációk” is, minők a durva, szeretetlen bánásmód, a nevelők (homályosan, de biztosan megérzett) egyenetlenkedései, stb. is. Különösen éles kifejezésre jut a dac a csecsemőnél az elválasztás és az első fogzás idején. A csecsemő daca tehát, mint *Bernfeld* igen jól megállapítja, *energikus elhárítás és tiltakozás*, melynek alapjául az önfentartó és a tárgyakat hatalmába kerítő tendencia szolgál (*Psychologie des Säuglingsalters, I. Winkler, i. m. 143. l.*); — mint látjuk, ez az elmélet csak részben egyezik *Mac Dougall*-éval, aki a romboló és támadó ösztönnel hozza szoros kapcsolatba a haragot és ennek válfajait, melyek közé a dac is tartozik. Ezen eltérés azonban nincs hatással arra a célra, mely e tanulmány során előttünk lebeg, t. i. a dac felismerésének (diagnózisának) és kezelésének (pedagógiájának és terápiájának) módszerére. Előidézõ ok gyanánt szolgál végül a kis gyermek kialakuló szokásai ellen való, azokat keresztező, megtörő, következtetlen bánásmód. A kis gyermek legfontosabb lelki munkája, melyben egész egyénisége felszívódik, a környezethez és saját impulzusaihoz való folytonos és kimerítő alkalmazkodás. Ennek következményei és eredményei az első elsajátított „napirend” az étkezés, alvás, stb. megállapított rendjéhez való alkalmazkodások, az első szokások. Ha a környezete ezekkel ellentétben cselekszik és következtetlen, a gyermek dacos kitörésekkel válaszol.

A dac tulajdonképeni klasszikus megjelenése a gyermek 3-ik életévére esik s a 4-ik év után tűnik el akút formájában, hogy mint alaplehetőség és diszpozíció tovább is fennmaradjon. E korban az egész lelki életnek s épen ezért a haragnak és dacnak is fejlettebb megjelenési formáival találkozunk. A három éves gyermek dac-reakcióinak *belső*, fejlődési és érési okokból való megjelenésének szép leírását adja E. Köhler (Die Persönlichkeiten des dreijährigen Kindes. 1926. 127. kk. ll.): A gyermek érzelmi és akarati életében hirtelen oly változások állanak be, hogy alig ismerünk rá az előbbi kis személyiségre. Hirtelen érezhetően felszökik a ragaszkodás és szeretet valaki, vagy valami iránt, — pl. az anya lép előtérbe és szinte „féltekény“, szeszélyes, ingerült ragaszkodás tárgyává válik; az *akaras* is *felébred* és hirtelen a környezet és a tárgyak korlátjaival találja szembe magát, melyeket át szeretne törni. A szeretet és az akarat gátlója néha ugyanaz a személy, ami belső drámái összeütközésekre vezet, melyek súlya alatt a gyermek maga is láthatóan szenved. „A gyermek szeszélyesnek és gonosznak mutatkozik be (ebben a válságban), pedig csak homályos és ismeretlen ösztönző erők játéka, melyek még keresik a lélekben az egybehangzást. Csoda-e, ha a valós világ túlsúlya alatt minden más összeomlik? . . . A gyermek magatemetette képzetvilága (e korban) elsüllyed, — a gyermek döntő lépést tett az életbe . . . a magasabb én megszületett.“ Ime, a *valódi akaras* első jelentkezése, túlzásai, összeütközése a kérlelhetetlen valósággal s a válság nyomán egy új személyiség kialakulása; a külső jeleket azonban (talán nem is egészen sikerült szóval) a „*dackorszak*“ névvel foglaljuk egybe. Fordítsuk figyelmünket most ezekre a külső jellegzetességekre! A 3 éves gyermek dacformái és eszközei a következők: A nyelvi kifejezések terén (melyek a csecsemőnél természetesen hiányzanak) az „*én akarom*“ szóbeli változatai, sajátos ragaszkodás egyes nyelvi hibákhoz (dadogás) és a hazugság. Ezek közül külön ki kell emelni a dadogást s más efféle hibákat, mert a gyermekkori *bármely* hibához való oktalan ragaszkodás általában egyik legelterjedtebb dacolási forma, még a felnőtt korra is kiterjedhet. A tipikus gyermekhíbabban való makacs kitartás esetei: dacból való újjiszopás, körömrágás, arcintorítások, sőt az enuresis is. Új dacforma a 3 éves gyermeknél, hogy kivonja magát a felnőttek hatásköréből (Aus-dem-Felde-Gehen), vagyis a hallgatólágos és passzív ellenállás. El vannak terjedve továbbá a dac harczi eszközei gyanánt alkalmazott nehézségek az evésben, (éhség-sztrájk), excrementációban stb.; a gyermek különféle szeszélyes feltételeket szab, mihelyt látja, hogy a szülőknek mily gondot okoz az a kérdés, vajjon rendesen eszik-e, stb.? Szintén újabb, az előző fejlődési sorban csupán halványan jelentkező viselkedési forma az, hogy a gyermek *jelképes* cselekvésekbe öltözteti dacolását: nem támad nyíltan haragjának valódi céltáblája és oka ellen, hanem egy más személyt, vagy tárgyat azonosít vele és azon tölti ki haragját (ez néha azonos magával a gyermekkel), továbbá a *tettetett* dac is felmerül e korban (a környezet sakkbantartására). — A *dac elő-ídező okai* e korban szintén kétfélék; *belső* és *külső*. *Külső okok* gyanánt elsorolhatjuk a következőket: néha a környezetváltoztatás, átköltözés, a családi helyzet, személyek változásai, a nevelők egyenetlenségei és következetlenségei (önmagukkal, vagy egymással szemben), a környezetben levő többi

gyermek példája (utánzás), velük szemben érzett féltékenység, vagy presztízis-okok, idegesség (mely e korban épen nem ritka, akár a túlzott nevelői szigor, akár ennek ellenkezője, vagy a nevelők idegessége következtében). *A benső okok* között, már említettük a legfőbbet, a dac alapokat: ez az igazi akarás lelki tevékenységének első, de groteszk, szabályozatlan és öntudatlan, spontán, egyúttal túlsapongó megjelenése. Ezzel kapcsolatban mutatkoznak már az akarás további jellegzetességei is, minő pl. a pszichés indítékok hatása és harca a gyermeki lélekben. Kezdetben egyetlen indíték az uralkodó; de hamarosan fellépnek ellenindítékok és indítékcsoportok is; különösen éles az ellentét a gyermeknek azon két legfőbb impulzusa, ösztönzése között, melyek egész életét igazgatják: a dac és az engedelmisség között. Kiemelkedik a gyermek ösztönzései közül az „autonómia-indíték“ ebben a korban: ha a gyermeknek *megparancsoljuk* azt, amit parancs nélkül kedvvel és szívesen tett volna, akkor épen az ellenkezőjét teszi: dacolni kezd (Ez az ú. n. ellentét-szuggesztió.). A dac igazi célja lehet e korban akár a túlzott önérvényesítés, akár az önvédelem, akár a „hősi“ dac, mely a hönvagyott tárgytól való megtartóztatásban jelentkezik, akár a „hercstrateszi“ dac, amely kedvelt tárgyak elpusztításában, vagy az (elvileg meghaladott és legyőzött) gyermekhibák további erőszakos fenntartásában tombolja ki magát, de jelentkezik a dacolás az utánzásban is; mégpedig a valódi utánzásban (ha a környezetben találkozik a daccal a gyermek), vagy az ellentét-szuggesztió hatása alatt.

A 3-6 éves korban a gyermek lelki élete s vele kapcsolatban a dac kifejezési eszközei és indítékai még tovább differenciálódnak, sokasodnak és gazdagodnak. A szóbeli dac feleseléssé és „dac-dialektikává“ fejlődik, sokasodnak a kitérő válaszok (Aus-dem-Felde-Gehen), pl. feltűnik a szándékos „ignorálása“ az ellenfélnek, a dac külső kifejezései felett úrrá lesz a gyermek és elnyomja őket, általában ritkábbá válnak e korban a heves indulatkitörések; az általános lelki életformák és kifejezési eszközök azonban, melyek a dacolás jelenségével együttjárnak, lényegükben nem változnak a 3 éves korral szemben.

A 6 éves korban, mikor a gyermek iskolába kezd járni, a dac formái ismét részint tovább „finomodnak“, differenciálódnak, részint pedig megváltoznak és újabb kifejező módokkal gazdagodnak, egyesek pedig a fejlődés folyamában alámerülnek. Hat éves korban jellemzők a gyermek lelki szerkezetére a következő megállapítások: a normális gyermek alapvető szokásainak kialakulása ekkor már befejeződött. A gyermek bizonyos önuralomra tett szert, sok gátlás uralkodik viselkedésén, mely az „engedelmisség“ jegyében áll. Önuralomra azonban már bizonyos értelmes számíttással párosul, épen ezért nem lehet oly világosan keresztüllátni rajta, mint a kis gyermek, mert megtanult már színlelni és titkot tartani is, valamint belső izgalmainak külső jeleit elnyomni. „Kis filozófussá“ vált, aki a »*mintha*« eszközeivel dolgozik.“ (*Winkler*, i. m. 174. l.): úgy viselkedik, *mintha* engedelmes, jó gyermek volna, és kiszámítja következményeit. A benső élet rejtettségének erejében a gyermek a dacnak is megfelelő formákat tud adni. Ezek: a titkos gyűlölet (ressentiment), az árulkodás, más gyermekeket magával ránt a dacolás hangulatába, a feleselés és okoskodás daca, de különösen

a felnőttek hatása alól való kibújás (Aus-dem-Felde-Gehen). Ennek az utóbbinak ismét különleges esetei vannak, amelyeket maga a gyermeknek *iskolai élete* tesz lehetővé és idéz elő. Ezek: az iskolai hanyagságnak és tétlenségnek, az iskolai munka kerülésének, vagy megakasztásának (lármá, szándékos rendetlenkedés, stb.) dacformái és a csoportos (osztály-) dacolás. Sajátságos jelenség, hogy az iskolás gyermek a dacnak néha más eszközeivel él otthon, mint az iskolában, sőt az is előfordul, hogy aki az egyik helyen dacos viselkedést tanúsít, a másikon engedelmes, ami legalább részben a lelki kompenzációval (kárpótlással) magyarázható. Az iskolás gyermek dacos megnyilvánulásainak inkább *külső* okai vannak, mint belsők és a fejlődésen alapulók. Ily okok: maga az osztály- (csoport-) szellem, mely legtöbbször szolidáris a tanítók, vagy egyes tanító ellen; új tanító megjelenése; az oktatásban jelentkező és nehéz tárgyi feladatok, amelyeknek legyőzésére szükséges, hogy a gyermek kiemelkedjék a játékos magatartásából és tárgyi beállítódásra tegyen szert; ez könnyen felkelti a gyermek ellenszenvét és ellenállását. Az iskolai munka sok lehetőséget ad a sikerre, de még többet a sikertelenségre és kisebb-nagyobb vereségekre a szellemi harcban; a gyermek védelmet, támogatást és kárpótlást keres s ezt legkönnyebben a dacban találja meg, melynek egyik formája már most az, hogy csinytevésekkel, lázadó, tiszteltelen, szemtelen, vagy sztrájkoló daccal válaszol az iskola követelményeire. Az iskola egész rendje különben is *kényszer*-jellegű intézmény, kivéve azokra a gyermekekre nézve, akik az óvóiskolában már megszokták a rendet. Mindezekhez járulhat még az iskola és a szülői ház közötti ellentétes nevelői szellem, és a gyermek még nehezebbé és bonyolultabbá vált helyzete a testvérek között, kik szintén iskolába járnak és esetleg jobb, esetleg rosszabb eredménnyel tanulnak. A tanulóknak *belső motivációja*, kifelé mutatott, vagy önmaga előtt feltüntetett indítékadása már erősen okoskodó, az ok és cél köntösébe bújtatott okoskodás, amely, persze, igen gyakran csak álokoskodás, mely csak arra jó, hogy elfedje a *valódi* lelki okot. (Példa: „Azért dacolok, mert a tanító igazságtalan volt irántam.“ — Igazi ok: „Dacolok, mert mindenáron érvényesíteni akarom magamat és vágyaimat.“). A valódi (de tudattalan) lelki indítékek között első helyen áll az én biztosításának vágya és szükséglete, mert az iskola a maga követelményeivel s a sok idegen személyiséggel mintegy veszélyeztetni látszik a gyermek életét s biztonságát. A „herosztrateszi“ dac számára is kedvező talaj az iskolai élet („ha nem sikerül érvénysülni a jó teljesítmény segítségével, sikerülni fog olyasmivel, ami a tanítót bántja s az iskola rendjét zavarja“). Az én biztosításának indítéka mellett háttérbe szorul az egyszerű önérvényesítés, vagy önhangsúlyozás motívuma. Viszont a példaadás és a belőle kiinduló szuggesztió sokszor oly dacos viselkedésre taníthatja meg az iskolás gyermeket, melyeket azelőtt nem ismert (idősebb tanulók példái). Az ellentét-szuggesztió is gyakori: a tilalom ellenkezője a legvonzóbb a gyermekekre. A tanítóból ezeken kívül még egy más szuggesztió is árad: némely tanító maga is dacos viselkedésformát mutat és tudjuk, hogy semmi sem oly ragadós, mint a dacos attitűd, mely valóságos járvánnyá lehet, különösen, ha a tanítótól indul ki (tekintélyi és példa-hatás). Végül kifejlődhet az iskolában a tettetett dac is, melynek fő célja a tanító szeretetének meghódítása, vagy az elvesztettnek hitt jóindulat visszaszerzése szokott lenni.

Az ifjúkor, a dacnak második klasszikus korszaka, minden jellegzetes-ségével előkészíti és támogatja a dac viselkedésformáját, melyet azonban sem a serdülő maga, sem a felnőttek nem szoktak megérteni, hanem félre-értve a helyzetet, sikertelenül küzdenek ellene. Hogy e jelenséget megérthes-sük, abból kell kiindulnunk, ami a természetes fejlődésnek a lélektani célja a serdülés korában: ez az önállósodás és az akarás újjászületése; azután fi-gyelembe kell vennünk, mily eszközöket választ a fejlődő ifjú lény szerve-zete az önállóság biológiai és lelki céljának elérésére. A dac, mint általános magatartás, voltaképen védőpáncél gyanánt szolgál, hogy az ifjú bensejé-ben végbemenő kényes, finom és izgalmas önállósodási folyamatot kívülről megvédje. A dacolás ennek következtében egyszerre nagy jelentőséget kap a fejlődő gyermek életében és saját reneszánszát éli, hullámai magasra csap-nak. A fő dac-típus e korban az én-érvényesítésből eredő, amely az önálló-sodás első lépéséből, az én-nek önmagára találásából, az öneszmélésből jön létre. Az ennek minden áron való érvényesítése a vezető gondolat; az én vé-delme és biztosítása csak másodrangú kérdés. Az értelem fejlődésével külö-nös nyomatékot nyer azután az okoskodó dac, amely különféle tagadásokban (negatívizmusban), romboló kritikában, álokoskodásokban, végletes logiciz-musban és vitás hajlamban fejeződik ki minden iránt, ami hagyományos és tekintélyen nyugszik (A leányok „negatív kora“). Ezek a hajlamok sokszor a gyűlölet (ressentiment), vagy a hősiség (heroikus dac) határáig is elmen-nek. Egy másik, ugyancsak gyakori formája a dacnak, az ifjúkorban a kör-nyezet követelményei elől való kitérés; az önvédelemnek ez a módja megint arra szolgál, hogy az önállósodó *én*-t megvédelmezze a külső követelmények és hatások ellenében. Jellegzetes továbbá a tömeges (csoportos) dacolás is, aminek oka az ifjúság szoros összetartásában van, mely az ellentét-szug-gesztiből fakadó, a tettetett dac. — A dacos viselkedésnek egy másik ifjú-kori oldalát, t. i. a nagy heveséget, konokságra hajló voltát és azt a kínos ellentétet, melyben a dacos ifjúkor saját, még meglévő engedelmisségi, alkal-mazkodó hajlandóságaival áll, abból kell értelmeznünk, hogy az indulat-élet és érzelmi világ e korban újra erősen az ébredező (nemi) ösztönök ural-ma alá kerül. Az ösztönök és tendenciák előtörése nagy indulathullámzást és érzelmi válságot idéz elő és az egész lelki élet elveszíti a gyermekkorban oly csodálatos nyugalomra felett egyensúlyát, labilissá válik. A védekező ösztön ezért jelenik meg oly nyers és heves indulatokkal párosulva, melyek az ifjúkor dacos viselkedését jellemzően megkülönböztetik a gyermekkor hasonló jelenségeitől. Az ifjúkort a nevelő számára „nehéz“, „kedvezőtlen“ korszakká (âge de disgrace) épen ez a dacos viselkedés teszi, de nehezzé és küzdelmessé teszi a serdülő számára is, aki szintén nem érti meg önmagát s akiben valóban „két lélek“ küzd egymás ellen és aki csak hosszas küz-delmek után emelkedik fel egy tisztultabb lelki összhangnak, (az âge de grace-nak) magaslatára. — E leírások után már most az lesz a feladatunk, hogy a dac jelenségeinek pedagógiai kezelését és gyógyítását vizsgáljuk meg, kü-lönös tekintettel a dacnak, mint *jellemvonásnak* fontosságára.

1. Első törekvéseinknek arra kell irányulnia, hogy meg-állapítsuk a dac lelki jelenségének *nagy fontosságát* a gyermek általános fejlődésében, de különösen a jellem és érzület kiala-

kulásának szempontjából. A dacos viselkedés veszélye abban van, hogy a benne kifejezésre jutó védekező, vagy önérvényesítő tendencia *uralkodóvá válik*, túlságos nagy helyet foglal el a személyiség egész szervezetében és *állandóan előtérbe nyomuló indítékká* válik akkor is, mikor valóságosan nincs reá szükség a személyiség életében. A jellem magva, mint láttuk, a cselekvések állandó indítékaiban és az érzületben van; amilyen cselekvési rúgók mozgatják személyiségünket, olyan a jellemünk, — mondhatjuk nagy általánosságban. Hát most, ha a dacos viselkedés és ennek indítékai bennünk állandó uralomra jutnak és valóságos „jellemvonássá” válnak, akkor a személyiség aligha fejlődhet összhangzatossá és magasrendűvé. Az ilyen megszilárdult dacosságot már a gyermekben is mint típikus „gyermekkori hibát” szoktuk tekinteni, az ifjúkor elmúlásával pedig „jellemhibának”.

2. Hogy a dacos magatartás a személyi magasabbrendűség kárára valóban mintegy megmerevedhetik a személyiség szerkezetében és így a lelki és erkölcsi fejlődést, mint „jellemhiba”, megakaszthatja, arra maga a gyermekornak és az ifjúornak lélektana szolgál példákkal. Épen a dacos lelkiállapotok tanulmányozásából állapította meg a gyermeklélektan, hogy egyes dacos komplexek és dacos viselkedésformák mintegy *túlélhetik* a saját korukat és átmehetnek a későbbi fejlődési szakaszba is a gyermekkor folyamán, ami más szavakkal annyit jelent, hogy a gyermek lelkében egyes dackészségek és dacreakciók (viselkedés-válaszok) mintegy kész alakban viszsamaradtak a régebbi fejlődési fokokról és csak alkalomra várnak, hogy újra életbelépjenek és érvényesüljenek. Rámutatunk, hogy több gyermekkori „hiba” épen annak köszöni makacs fennmaradását, hogy kitűnő eszköz gyanánt kínálkozik a dacos önvédelemre (újjszopás, hazugság, onánia). Ha a dacnak lelki alapját lerontjuk a gyermeki (ifjúi) lélekben, sok ily hiba együtt múlik el a dacolással magával.

3. A dac pedagógiája és terápiája tehát nemcsak a személyiség magasabb kifejlődésének, hanem magának a jellemnek (indítékainknak) is a legnagyobb szolgálatokat teheti. A nevelési cél itt is az *önuralomnak* és a *magasabbrendű alkalmazkodásnak* a biztosításában áll. — Felmerül a kérdés: vajjon a dacban is nem valódi önuralommal és önkontrollal állunk-e szemben? A kérdésre választ keresve, nem téveszthetjük szem elől, hogy a dac, akár mint az akaratnak első jelentkezése, akár mint erőszakos önérvényesítő tevékenység, valóban nagy mértékben *egységesíti*, koncentrálja a személyiség egészét: egy célra, egy irányba fogja össze a szétágazó lelki erőket és egyetlen magatartásba vonja össze őket a vélt, vagy valódi ellenféllel szemben. Ez az egységesítés és koncentráció valóban egy nemét alkotja annak, amit „önuralomnak” nevezünk. Mégis

meg kell állapítanunk azt is, hogy mégsem az az önuralom, amelyet a *jellemnevelés és a magasrendű személyiség kifejlesztése* megkíván. Igazi önuralomról akkor beszélünk, ha a személyiség magát a dacos állapotokat és késztetéseket is legyőzi, — ha ezeket is fel tudja áldozni a helyes belátásnak és a helyes alkalmazkodásnak. A dac, ha kissé közelebről vizsgáljuk, tartalmaz ugyan egy értékes elemet, — ez az akarás szilárdsága és következetessége, — de egész mivoltában mégis éppen ellentéte a helyes alkalmazkodásnak. Az az önuralom lebeg tehát cél gyanánt a nevelés és önévelés előtt, melyben *kilépünk saját önközpontúságunkból* önző önérvényesítésünkől (ez a dacolás) és önmegtagadó alkalmazkodással karoljuk fel a felettünk álló igazságot, parancsot, a szükségesnek és jónak megismert való ságot, az eszményeket.

Csak „a több és naggyobbhatalmú lélek képes az egyént saját magának, vagyis a maga közvetlenül primitív szubjektivitású kicsinyességének fölibe emelni és ekként az egyént a magasrendű emberi fejlődés útján az eszmények irányában elindítani” (Boda: A személyi magasrendűség kibontakozása. *Szellem és Élet* II. 2. 1937. 50. 1.).

Ez az önmagunk fölé emelkedés egyúttal a mindig (többékevésbé) *vak* dac fölé emelkedést is megköveteli; az ilyen önuralom a *valódi* önuralom. Ez a valódi önuralom ismét önlgyőzést és a helyes elvekhez, igazságokhoz, valóságokhoz, stb. való *simulást és alkalmazkodást* jelent. Innen van, hogy a dacos gyermek és ifjú lelki problématikája is a *dac és engedelmesség* két sarkalatos pontja között mozog s a megoldás csak akkor következik be, amikor az alkalmazkodás győz az önközpontú és vak dacolás felett.

4. Ennek a célnak elérésére a nevelésnek már korán fel kell vennie a küzdelmet. A nevelés célja nem lehet egyszerűen a dacról való „leszoktatás”, vagy a gyermeknek — esetleg szigorú büntetésekkel való — „megtörése”. A kellő magaslaton álló nevelő először a dacolás valóságos lelki dinamikájának, mintegy „a dac természetrajzának” tárgyilagos megismeréséből indul ki és észreveszi, hogy a gyermek dacolása voltaképpen nem egyéb, mint rosszul alkalmazott és félreértésen alapuló támadó- és védekezőeszköz, melyhez az ő természete csak azért nyúl, mert nem ismeri fel önmagának valódi helyzetét a világban és nem tud még észszerűen és célszerűen alkalmazkodni. Nem tudja még, hogy sokszor éppen a helyes „alkalmazkodással” arathatjuk a legnagyobb diadalt, nem pedig egyenes támadással. A dacolás fel-feltűnő jelenségeiben tehát a nevelő a gyermek fejletlenségével együttjáró és szinte szükségszerűen jelentkező viselkedésformát lát, nem mindig *erkölcsi hibát*, hanem természet szerű fogyatékos ságot. — melynek előidézéséért legtöbbször sokkal inkább felelős a környezet, mint maga a gyermek. A helyes nevelői beállítódáshoz tartozik a *lelki diagnózisnak* az a

követelménye is, hogy a nevelő meg tudja különböztetni a dac eseteit azoktól, melyek nem azok, — és felismerje a dacolás igazi indítékait is. Az ilyen helyes felismerést és nevelői beállítódást nyomon követi a gyermek korához és körülményeihez szabott tipikus nevelőeszközök és eljárások megválogatása.

5. Egyetlen, általánosan használható és minden esetben célterő nevelői eszközünk nincs és nem is lehet a növendék dacolásával szemben. De vannak megelőző (profilaktikus) és gyógyító (therápiás) eljárásaink nagy számmal, melyeknek alkalmazása a gyermek kora és az alkalmak szerint más és más lesz a hivatott nevelő kezében. *A csecsemőkor* dacjelenségeinek helyes kezelése — és ez kihat a gyermek egész életére és későbbi jellemére is! — főképen a *környezet* kellő alakításában áll. Ennek a környezetnek nem szabad a gyermek számára dacingereket szolgáltatnia. A még beszélni sem tudó gyermek, mint általánosan ismeretes, rendkívül fogékony a környezetnek, az őt körülvevő személyeknek s különösen az anyának érzelmi megnyilatkozásaival szemben (érzelmi rezonancia). Ha az anya nyugodt, következetes, érzelmileg kiegyensúlyozott, szeretettel, de nem kényeztetéssel bánik gyermekével, akkor a gyermekre is áthullámszik ez a lelkiség; viszont, ha az anya ideges, következetlen, kapkodó, indulatos, ingerlékeny és gonosz hajlamainak útát enged a gyermek felé, akkor ez az utóbbi védekező reakcióval — daccal — válaszol. Ugyanez lesz a válasza a szülőkés és környezetnek egyenlenségeire is a gyermekkel szemben. Emellett nagyon fontos a gyermek életének *ritmusos szabályozása* is. A gyermek kis „szokás-állatka“ („Gewohnheitstier“), akivel szemben minden eltérés a megszokott táplálkozási, alvási, stb. rendtől nyílt kihívásnak számít, mely a gyermek haragját és dacolását vonja maga után. A ritmusos életszabályozás más néven: szoktatás. Amint lehet a szoktatás ellen véteni „provokációkkal“, úgy lehet véteni ellene elkényeztetéssel is, vagyis azzal, ha a kis gyermek zsarnoki hajlamainak és szeszélyeinek engedve, eltérünk a megszokott, vagy kitűzött rendtől (pl. ha a gyermek „nem akar“ egyedül elaludni, stb.). Az elkényeztetés egyik fő veszedelme abban van, hogy *később* már nem tudjuk a gyermek becézés iránti igényét kielégíteni — és ez dacossá fogja őt tenni. A keletkező dac elhárításának egyik leghatásosabb eszköze továbbá a *gyermek figyelmének eltérítése* (erről már egyszer megemlékeztünk e közlemények során; l. *A Cselekvés Iskolája* 1934/35. III. évf. 5—6. sz. 211. l.). Ez az eljárás már a csecsemőkorban is hatásosan alkalmazható (a gyermeket valamilyen játékra vesszük rá, vagy elalvásra bírjuk, az elválasztás traumáját [lelki sebét] azzal előzzük meg, hogy már előzőleg más táplálékot is adunk, stb.). Legkevesbbé alkalmas a dac legyőzésére a *testi büntetés* a csecsemőkorban. Az ilyen büntetésnek közvetlen következménye a gyermekben a dühkitörés,

mely védekező és támadó ösztöneinek indulati kísérője és kifejezője; ha addig nem volt dacos a gyermek, akkor a testi büntetés egészen bizonyosan provokálni fogja a dacos viselkedést. — A dacolással szemben felvett ezen egész nevelői harcnak rendkívül nagy a jelentősége már a legkisebb gyermekkortól kezdve. A dacos viselkedés lelki rúgóival szemben mutatott következetes nevelői eljárás a *gyermek első akarat- és jellemiskolája*. A dac-therápiája már a csecsemőkorban rávezeti a gyermeket, hogyan kell legyőznie első ösztönzéseit és ösztöneinek szabályozatlan tevékenységét. A „gyermekszoba” jelentősége és fontossága a dac lélektanával kapcsolatban is újra megvilágosodik.

6. Az 1—3. éves korig terjedő időszak a dacreakciókkal szemben a nevelő új állásfoglalásait követeli, tekintve, hogy a gyermek fejlődése a viselkedések sok új és bonyolultabb mozzanatát hozza magával. Ha a csecsemőkorban a dac megelőzése és elhárítása sikerült, akkor az 1—3. éves kor időközében aránylag könnyű a nevelő helyzete: a helyesen szoktatott gyermekben nem a dacnak, hanem az *engedelmességnek* diszpozíciói és hajlamai fejlődtek ki. Minél kevesebb dac-eset fordult elő a gyermek életében e korszak előtt, annál kevésbbé veszi fel a dacot „élettervébe” (*Adler* kifejezése), vagyis hajlamai közé. E korban különös hangsúlyt nyer a gyermek életében a *környezet példaadása*, mert a gyermek rendkívül *fogékony* és mindent *utánoz* fejlődésének ebben a szakaszában; a dacolást is könnyen elsajátíthatja utánzásból. Megnövekedik ugyancsak ebben a korban a *szoktatás* jelentősége; egész életére szóló alapszokásait e korban sajátítja el a gyermek. *Az engedelmességre* szokásokat a nevelőnek meg kell erősítenie, — amivel ismét a helyes önuralmat és a dac elkerülését mozdítja elő. Hasonlóképpen biztosítani kell a gyermeknek a *játék és mozgás* bőszeges lehetőségeit is; így ellene dolgozunk a dac keletkezésének, mely a mozgás- és játéklehetőségek hiányából, vagy megtagadásából is eredhet. *A büntetésnek*, még a testi fenytésnek is, ez a kor a klasszikus ideje a gyermek fejlődésében. Nem tekintve a brutális és durva fenytéseket, — ezeket a gyermek nem büntetésnek tartja, hanem erőszakos brutalitásoknak, — a büntetéseknek e korszakban kétségtelenül jó hatásuk van a gyermek viselkedésének szabályozására, bizonyos gátlások beiktatására és megerősítésére. A büntetések közvetlen céljának azonban ebben a korban sem a dac „megtörését” kell tekintenünk, hanem az engedelmességnek, a jó szokásoknak a megszilárdítását, amiből közvetve a dac elleni helyesebb magatartás is következik. A dacolás ellen közvetlenül talán leghatásosabb eljárásnak a gyermek figyelmének *eltérítését* mondhatjuk. Ez eltérítés azonban csak akkor helyes, ha valódi tárgyra irányul és nem ijeszti meg a gyermeket. Ajánlható továbbá a *szuggesztívó* (elalvás előtt a

helyes viselkedés és szándékok szuggerálása a gyermeknek) és végül a közvetlen *akarátgimnasztika* is (játék, torna, házi feladatok teljesítése).

7. *Az első dackorszakban* (3—4. életév) a nevelőnek különös éberségre és rátermettségre van szüksége, hogy a gyermeknek ezen izgatott és fájdalmas életszakán teljesen keresztül-lásson, s őt, mint igazi „lélekvezető“ (pszichagógus) a helyes útra terelhesse. A dacolásnak ebben a nyűgös és fárasztó korszakában a nevelőnek elsősorban nagy *szeretettel* és a „*szív udvariasságával*“ kell a gyermekhez közelednie. E két nevelői erény arra törekszik, hogy úgy vegye és szeresse a gyermeket, amint van, összes természetes fogyatékságaival, továbbá, hogy a nevelő megőrizze következetes nyugalmát minden gyermeki dühkitöréssel és értelmetlen szeszéllyel szemben. Bár a gyermek az első dackorszakban teljesen megváltozik az előző korhoz képest, mégis a nevelőnek úgy kell tovább folytatnia a *szoktatás és példaadás* fentebb is említett nevelő tevékenységeit, mintha semmilyen zökkenő sem következett volna be: Montessori példájára a dacos mint „betegséget“ is tüntethetjük fel a gyermekek előtt. Ugyanígy folytatódniuk kell a *foglalkoztató mozgásoknak és játékoknak* is, melyek a gyermek benső feszültségeit és izgalmait, továbbá jellegzetes képzeleti csapongásait levezetni vannak hivatva. Ezek a közvetett hatású eljárásokon kívül a dacolást közvetlenül támadó hatásokra is kell törekednünk. Ezek közül az első az, ha a gyermek dacos viselkedését *nem vesszük figyelembe*. Ez a nevelői fogás hasznosnak és hatásosnak bizonyul az átmeneti jellegű dacjelenségekkel szemben, továbbá akkor, ha a gyermek a dacos tettet, hogy vele engedményeket csikarjon ki. Az a követelés, hogy a dacos gyermek *bocsánatot kérjen*, nem bizonyul helyesnek, ha a gyermek lelki mechanizmusába alaposabban beletekintünk. A bocsánatkérés kieroszakolása oly kényszer-eljárás, melynek a célja a gyermek „megtörése“ szokott lenni. E helyett azonban más eredményt érünk el: az ilyen kényszer hatása alatt a gyermek csak még jobban megerősödik dacos hangulatában, sőt a képmutatásra is rászokhat. A bocsánatkérésnek csak teljesen lelkiállapotban van helye és értelme; a bocsánatkérésnek azt kell érzékeltetnie, hogy a gyermek az elkövetett hibát belátja és jóvá kívánja tenni. *Szuggesztívó, parancs és tilalom* szintén számításba jöhetnek a nevelés ezen nehéz korszakában; a gyermek azonban ekkor már nagyon hajlamos az ellentét-szuggesztívóra, éppen ezért a parancssal és tilalommal óvatosan kell bánni (mindenesetre vidámságnak és nyugalomnak kell a nevelőn mindig tükröződnie!). A parancs és tilalom ezen időben, melyet most tárgyalunk, kevésbé alkalmas eszközei a dac legyőzésének, mint a többiek, mert provokáló jellegűek. Viszont hatásosnak bizonyul a *jutalmazás, bátorítás, aktív segítség és dicséret*,

mért erősítik a gyermek engedelmisségi tendenciáját. *A testi fenyték ellenben* teljesen elveszíti e korban nevelői értékét és csak arra szolgál, hogy a gyermekben kifejlessze és megszilárdítsa a dac-hajlamokat s vele a gyűlöletet és ellenséges érzületet a nevelő iránt. *Az óvóiskola* hathatós segítséget nyújt a szülőknek a gyermek nevelésében általában, de különösen a dacos lelkiállapot legyőzésében azzal, hogy a gyermek viselkedését „szocializálja”, a többi gyermekéhez hozzáidomítja és ezzel a családi nevelés esetleges hiányait kiegészíti. Sőt a dacolás „szublimálásáról” is beszélhetünk már e korban, mikor a dac egészséges magvát, az akarást, pozitív teljseítményekre használjuk fel az óvóban, vagy a gyermekkertben.

8. *Az iskola eljárásait* a (6 éves) gyermek dac-indulataival szemben a következő észrevételekkel világíthatjuk meg. A *tanító* vonzó személyisége, szuggesztív *példája, szeretete* a legerősebb előretolt védőbástya a növendékek dacosságával szemben. A második idetartozó lényeges pont: az *osztály-,* vagy *csoportszellem,* melybe a gyermek beletartozik. A tanítónak mindent el kell követnie, hogy ezt a csoport-szellemet szövetségesévé tegye mindenben s így az engedelmisség kivívásában is (ami a dacnak ellentéte és ellenszere). A *tanítás* maga is jelentős új eszlekt, — a ráhatások egész csoportját, — jelenti s a szellemi feladatok, a rend, a pontosság, stb. követelményei fegyelmező és akaratszabályozó erővel hatnak a gyermek egész lelki életére, előmozdítják az önuralom kifejlődését. Az oktatás követelményei azonban sokszor provokálják a dacos ingerültségeket a gyermekben, különösen, ha túlságos megterhelést, vagy folytonos sikertelenségeket jelentenek számára. A kezdő fokon tehát az oktatást úgy kell alakítani, hogy közelebb álljon a játékhoz, mint a munkához és átmeneteket kell biztosítani a játékról a komoly munka felé; másrészt gondoskodni kell a növendék számára sikerekről is, hogy így a dacos beállítódást elkerüljük és a munkában talált siker-örömet biztosítva, az engedelmisség és alkalmazkodás tendenciáit megerősítsük. *A fegyelmezés* eszközei közül a *testi fenytéket* a pedagógusok nagyobb része kiküszöbölendőnek tartja; *Winkler* szerint (i. m. 186. l.) a növendék dacolásának ez szokott a legfőbb oka lenni az elemi iskolában. Rossz hatásai: a valódi dac-provokálás és megszilárdítás, a valódi nevelői viszonynak és a „pedagógiai kontaktusnak” lerombolása, a növendék önbecsülés-érzésének megsértése, gyűlölet-, ellenkezés-, bosszúérzések keltegetése a növendékben. Mivel az iskolába járó növendéknek már van érzéke a *személyfeletti szabályok* kötelező ereje iránt, a belső fegyelem előmozdítására ajánlható eszköznek tartjuk a tanító és növendék közös megbeszéléseit (v. ö. *Foerster*: Iskola és jellem), sőt a közösen megállapított rend egyes (dacból való) áthágásainak közös megvitatásait is, melyek épügy segítik a növendéket a dac le-

győzésében és az engedelmisség kialakításában, mint a tanító egyes „mellékesen odavetett“ megjegyzései is. A *büntetések* módszerére nézve e korban már törekednünk kell a „természetes büntetésekhez“ való közeledésre, felhasználva azok szigorúan logikus következetességét, ami az iskolás gyermekre nem elveszti el hatását. Mindig nyitva kell azonban hagynunk az útát az engedelmisség és későbbi alkalmazkodás számára, mert a gyermek dacolása sokszor csak „kétségbeesett segélykiáltás“ a nevelőhöz, melynek mélyén reménykedés és bizalom lappang. (Winkler, i. m. 187. l.).

9. *A serdüléskor* dacreakcióban ismét kényes és bonyolult feladattal áll szemben a nevelő. Első alapelvünk ismét annak hangsúlyozása lehet, hogy ebben a korban a nevelés nem „nevelői receptek“ alkalmazása, hanem *lélekozvetés és művészet*. E művészetnek fő feladata „belülről“ *megérteni* az új embert, aki a serdülőben előttünk áll, és az ő *bizalmát* megnyerni. Ha a nevelőnek ezt sikerül elérnie, akkor hatása az ifjú lélekre úgyszólván határtalan, époló határtalan, mint amilyen véglegesen hozzáférhetetlen az a forrongó ifjú lélek, aki daczból elzárkózott környezete elől. E két véglet között a középútat, — ez az igazi vezetés! — biztosítani nem könnyű feladat. A nevelői példaszzerű *magyszabású személyiség* ekkor hat önként és nagyserűen. Mindenesetre szükséges, hogy a nevelő e korszakban letegyen minden merev és brutális *erőszak* alkalmazásának godnolatáról; semmi sem sérti ugyanis a fejlődő lélek *önállósodási vágyát* oly nagy mértékben, mint ez. Ez az önállósági vágy megköveteli, hogy a növendék nevelését fokozatosan az ő kezébe játsszuk át. Itt a *családi nevelésnek* jut a legkényesebb feladat: ha a szülők nem értenek hozzá, miképen kell egyre jobban a gyermek belátására bízni saját előhaladásának ügyét és vagy túlzott kényszert, vagy túlságos szabadságot biztosítanak számára: akkor az ifjú végképen kicsúszott kezük közül. *Az iskolai fegyelem* e korban elveszíti előzőleg élvezett magától-értetődőségét; az ifjút újra meg kell nyerni számára. Ennek a célnak elérésére jó eszköznek bizonyul az, ha az ifjúságot valami módon bevonjuk önmagának kormányzásába (cserkészlet) és a becsület és lovagiasság szempontjait állandóan érvényesítjük. Az iskolai *oktatásnak* is figyelembe kell vennie az ifjú logikai gondolkodásának ébredését, kérelhetetlen radikalizmusát és biztosítani kell számára bizonyos önállóságot a munkában (cselekvő oktatás, kedvelt tárgyak, önképzőkörök) és a csoportalakítás szabadságát. Az udvarias, de komoly érintkezési hang, a sok sport, mely a mozgásos felszültség levezetésével együtt a dac-felgyülemlesek is levezeti, és a „harcis ösztönnek“ jogos érvényesülést biztosít, mindezek nemcsak a dac lelkiállapotát oldják fel, hanem jótékonyan hatnak a serdülők egész lelki fejlődésére. Ami a dac *egy-egy eseteit* (kazuisztikáját) illeti,

bizonyos körülmények között a nevelőknek nem szabad a dacolást „észrevenniük“, akkor t. i., ha az nem jelent különösebbet és magától tovatűnik. Fontosabb esetekben feltétlenül szükséges a növendékkel tisztázni a szóbanforgó kérdést, de ennek nyugodt, tárgyilagos hangon kell lefolynia és a nevelő győzelmével (nem megalázással, vagy gúnnyal!) végződnie. Ilyenkor felfedjük s részletesen elemezzük azt az *álokoskodást*, mely minden dacolás mélyén meghúzódik, tanácsot adunk a vergődőnek s ha hibázott, szélesre tárjuk a megbocsájtás kapuját. A növendéknek kellő magányt biztosítunk és soha a türelemből ki nem fogyunk; a testi fenytésnek még az ötletéről is lemondunk (megségeyénítő, akarathénítő, öngyilkosságra is vezethet); csak a „természetes büntetésekre“ támaszkodunk s így bizalommal várjuk a serdülés forrongó és zavaros korának lassú tisztulását; ezek annak az eljárásnak módjai, melyek után a serdülő, ez a „tékozló fiú“, bizonyosan visszatér az atyai házba, egy magasabb és tisztultabb lelkiség fokán.

10. Ez a visszatérés és az egyénnek új, összhangzatos, kiegyensúlyozottabb lelkisége az *adoleszcencia* fokán valósul meg. A serdülés zavarai és viharai után, a szentimentális érzelmi világ uralma után „életvidám és a tettvágytól telített romantikus korszak“ kezdődik az ifjú életében. (*Michaelis*, I. Winkler, i. m. 209. l.). Ez a kiegyensúlyozottság azonban csak fokonként valósul meg és az út sok zökkenőn vezet keresztül. Ilyen zökkenők: az ifjú lelkesedése minden iránt, ami nagyszabású és végletes; nyomott hangulatú, világfájdalmas lelkiállapotok; a gyűlölet és bosszú érzései és gondolatai, amelyek feltámadhatnak benne mindannyiszor, valahányszor egyéni büszkesége, vagy érvényesülése ellenállásba ütközik; az alkalmazkodás, értékelismerés tendenciái erősödnek és tisztulnak ugyan benne, de még nem jutottak teljes szilárdságra. A serdülésnek dacra vezető impulzusai tehát tovább élnek az adoleszcenciában és általában a tekintélyeknek minden tekintélyi intézmény kétségbevonására vezethetnek. Mégis nagy általánosságban elmondhatjuk, hogy az ifjúkor vége, az adoleszcencia kevesebb dacolási gyűjtőanyagot halmaz fel, mint az előző korszakok s így a dacnak lélektani kezelését lényegesen megkönnyíti. *Eljárasmódok*: az *átmeneti dacjelenségeket* „nem vesszük észre“; ha pedig észre kell vennünk, nyugodtan és tárgyilagosan szembehelyezzük felfogásunkat, esetleg érveinket a dacoló helytelen felfogásával, rámutatva azokra a *következményekre*, melyek az ilyen viselkedésből szükségképen fakadnak. Az iskolás, vagy gyermekies kényszereljárásokat, a tekintélyi elv felesleges hangsúlyozását gondosan kerülni kell ebben a korszakban; segítséget kell ugyan nyújtanunk ekkor is, — mint mindig, — a növendéknek, de ennek a segítségnek csak *közvetettnek* szabad lennie az ifjúkorban: az ifjút saját lábára kell állítanunk. Azoknak a *csoportok-*

-nak (társulatoknak), melyekbe az ifjú tartozik, rendkívül nagy a jelentőségük ebben a korban, mind jó, mind helytelen irányban; rávezethetik őt akár a tömeges dacra és ellenállásra, akár pedig kifejleszthetik jogérzékét és az elismert törvénnyel szemben szükséges tiszteletét. Nyilvánvaló, hogy a nevelésnek erre az utóbbira kell törekednie és ezeket a tendenciákat kell megerősítenie. Végül itt kell megemlékeznünk a *vallásnak* nagy hatásáról is nemcsak a dacos lelkiállapotnak, hanem az egész jellemfejlődésnek szempontjából is. *Jablonszky (Az ifjúság jellemének fejlődése, stb. I. Magyar Psychol. Szemle. 1935. VIII. évf. 133. l.)* helyesen állapítja meg a vallásos érzület valságát, majd tisztulását és nagy hatását a serdülő- és ifjúkor folyamán:

„A vallás a kamasz korban súlyos problémát okoz és annak törvényeivel való gyakori összeütközés lelki válságokat okozhat. Később, mikor a serdüléskori lelki válságok ideje lezajlik és lassan a belső egyensúly visszatér, újra visszafogadjuk Isten fogalmát, mint minden jóra törekvés és vágyakozás, valamint az emberi élet végső okát. *Spranger* szerint emberré lenni mindig csak az Istenséggel való érintkezésben lehet ... Mivel a vallás az etikai és erkölcsi érzelmeket hangsúlyozza *előnyösen fejlesztheti a jellemet*, megfékezheti azt káros kilengéseitől és hathatós támogató lehet az élet válságos küzdelmeiben.“

Ugyanezeket a megállapításokat tehetjük a vallásos érzület jótékony hatásáról, mikor az ifjúkor dacjelenségeiről van szó. Egyébként azt is észrevehette a figyelmes olvasó, hogy egész lélektani felfogásunk egy ki nem mondott, de életbevágóan fontos alapelven nyugszik: ez abban áll, hogy a (lelki) személyiséget mindig *egyetlen egységes szervezetnek kell tekintenünk*, melyben „minden összefügg mindennel“ és őt nevelni is csak úgy lehet, ha mindig az „egészből“ indulunk ki és a lelki folyamatok kölcsönös hatására számítunk. *A jellemet* is csak az egész személyiségen keresztül lehet „nevelni“, — és a *dacolásnak* nagy jelentőségű viselkedésformáit is lehet a vallással, — ezzel az *egész* embert átfogó és egységesítő lelki attitűddel a kellő mederbe terelni.

11. Mielőtt „a dac pedagógiájáról“ tett észrevételeinket befejeznők, nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a harag és dac állapotaiban van oly elem, olyan *lelki „mag“*, amely természeténél fogva jó és ezért pozitív fejlesztést kíván. Mint minden tendenciánk és ösztönünk, úgy a harag és vele rokon indulatok ösztönei és tendenciái is, végső elemzésben az ember önérvényesítő és önfenntartó alaptörekvéséből fakadnak és egyéb tendenciáktól abban különböznek, hogy „*agresszívek*“ (*Müller—Freienfels* elnevezése, l. *Zeitschr. f. angew. Psychol.* 1914. 108. l.) és nemcsak a haragot és dacosot keltik fel bennünk, hanem a gyűlölet, irigység, rosszindulat, gúny, stb. érzéseit is. Az „*agresszivitás*“, szembeszállás, támadás magatartásainak azt az *értékes magvát*, melyre itt célunk, a *helyes önvérvényesítés-*

ben pillanthatjuk meg és erre a nevelésnek külön gondot kell fordítania. Talán mindent megmondunk egyetlen szóval, ha azt a kijelentést tesszük, hogy a jellemnevelésben a *bátorságra és az akaratérségre* a legnagyobb súlyt kell helyezni. Az „erősség“ erénye már a legrégebb keresztény erkölcsanak szerint is „sarkalatos erény“, azaz olyan, mely nélkül egyéb erények és jótulajdonságok el nem képzelhetők. A bátorság és erősség közepúton áll egyfelől a vakmerőség és gyávaság, másfelől a dacolás és ellenállásra való képtelenség és lelki elégtelenség *insufficiencia* között. A nehézségek, és „veszélyek“ legyőzésében mutatott ellenállás és küzdelem mutatja a bátorság tendenciájának erőfokát és fejlettségét; a bátorság épen ezért nem csupán „harci“ erény, hanem a béke és alkotás erénye is. A bátorság nemcsak a külső, hanem a belső ellenségek, saját gyöngeségeink és kísértéseink legyőzésére is szükséges, sőt ezen utóbbiak ellen még inkább, mint a külső veszélyek ellen; általában mindenütt szükség van rá, ahol a becsületért, az igazságért kell küzdeni az erőszakkal szemben. (*Paulsen*, *Paedagogik* 114. l.). A bátorságot a dactól az a vonása különbözteti meg, hogy *értelmés* és nem vak, — hogy a helyesen felfogott alkalmazkodásnak és alkalmazásnak áll szolgálatában, nem pedig az értelmetlen és túlzó önszeretetnek. Mikor tehát a dacos lelkiség ellen küzdünk a nevelés egész vonalán, ugyanakkor kiemeljük a növendék előtt a helytelen magatartásban rejlő helyes és egészséges magvat és így törekszünk a dactól lehántani a helytelent és megtartani belőle az értékes tendenciát, a bátorságot és elnevezzük a jószág és igazság bátorságának. Ez az eljárás hasonlít ahhoz, amit az ösztönök és a lelki energia „szublimálásának“ neveznek a pszichoanalízis irodalmában, de másutt is. *Bagley* (*Educational Values*. 1926. 12—13. l.) így foglalja össze az ösztönök nevelésének céljait: a) egyes ösztönön alapuló tevékenységeinket „szublimálni“ kell, azaz más célok felé terelni, mint amilyen célokot ezek az ösztönök eredetileg követnek; ilyen pl. a harag, vagy a dac ösztönzése. — b) Vannak oly tendenciáink, amelyeket meg kell erősíteni, és helyben kell hagyni, folytonos ismétléssel és gyakorlással. Ilyenek az áldozathozás és együttműködés, a bátorság és alkalmazkodás tendenciája. — c) Azokat a tendenciáinkat pedig, amelyek önmagukban közömbösek az erkölcsi nevelés, jellem és a magasrendű személyiség szempontjából, *hasznosítani* kell és magasabb céljaink számára eszköz gyanánt felhasználni (kiváncsiság, játék, utánzás).

Ezekben vázoltuk a dac s a vele összefüggő egyéb lelki jelenségek „pedagógiájának“ alapgondolatait. Hogy az érzelmek egyéb idetartozó fajtái, minő, pl. a gyűlölet, a gúny, a mások nevetségességén érzett öröm, vagy a gyermekek romboló ösztöne miképp függenek össze a jellemneveléssel, azt bővebben most nem fejtegethetjük. A „dac pedagógiájának“ fentebbi vázlata